

ЧИНГИЗХОННИНГ ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВЛАТИГА ЮРИШИ

Ҳаққулов Ҳусниддин

Қарши давлат университети талабаси

Мовароуннаҳрнинг асосий қисмлари-Сирдарё ҳавзаси, Зарафшон, Қашқадарё водийлари, Бухоро воҳаси, Шош ва Фарғона водийси эгаллангач, Чингизхон эндиликда ўзининг асосий эътиборини хоразмшоҳлар давлатининг маркази Хоразм ўлкасига қаратди. Бу юришга ўғиллари Жўчи, Чиғатой, Ўктой (Угедей)ларни масъул қилди. Айниқса, хон мусулмон шарқининг энг катта шаҳри бўлмиш, маданият, савдо гуллаб яшнаган бой-бадавлат қадимги Урганч (Гурганж) истилосига катта аҳамият билан қаради.

Юқорида таъкидлаганидек Чингизхон ўз олдига қўйган иккинчи муҳим масала бу – Хоразмшоҳлар давлати пойтахтини эгаллаш эди. Бу борада Чингизхон пойтахтда турган Туркон хотун ҳузурига ўз вакили Донишманд ҳожибни юборди. Вакил олиб келган номада Чингизхон худдики ўзини Туркон хотун манфаатлари ҳимоячиси деб ҳисоблаб, унга бўйсунганини талаб қилди. Эвазига эса Туркон хотунга Хоразм, Хуросон, Амударёнинг жануб тарафидаги ерлар тақдим этилишини билдирди. Гурганж мустаҳкам мудоффа деворига эга, ҳатто 1204 йили ғурийлар султони Шаҳобиддин ал-Ғурийнинг қамалига ҳам дош берган, пойтахт аҳли, ўз жасорати ва ҳарбий тайёргарлиги билан ҳам ажралиб турар эди. Донишманд ҳожиб “маликаи олам” Туркон хотунга унинг ўғли султон Муҳаммад аллақачон қочиб кетганлиги, давлатнинг қатор ҳудудлари аллақачон мўғуллар қўлига ўтганлигини таъкидлади.

Табиийки, бу хабарлар Туркон хотун матонатини жасоратини букиб юборди. У барча қимматбаҳо ашёларни йиғиб, пойтахтни тезлик билан тарк этишга киришди. Пойтахтдан чиқиб кетиш чоғида у яна бир ёвузликка қўл урди. Малика гаровда сақланадиган, бир-вақтлар асирга олинган турли ўлка, шаҳар, ҳудудлар ҳокимлари, уларнинг ўғилларини, жами 26 нафар кишини Амударёга фарқ этишини буюрди. Туркон хотуннинг кетиш жафосига қилган бундай ғаламислиги кўпчиликнинг ундан янада кўнгли совушига олиб келди. Туркон хотун ўз яқинлари, бойликлари билан Мозондарондаги Илол қалъасига бориб беркиндилар. Қалъа жуда мустаҳкам, озиқ-овқат захираси, қурол-яроқ етарлича эди. Мўғуллар қалъани тўрт ой қамал қилдилар.

Қамал азоби ва сув танқислигидан чарчаган Туркон хотун охиروقибатда таслим бўлди. Мўғуллар султонининг ёш ўғилларинини ўлдирдилар, аёллар эса Чингизхоннинг яқинларига бўлиб берилди.

Туркон хотунга асирликда Чингизхон аёлларига чўри сифатидаги аянчли ҳаёт насиб этди. У хор-зорликда 1233 йили Қорақурумда вафот этди. 1221 йилнинг бошида «султон» деб эълон қилинган Жалолиддин ва шаҳзодалар Оқшоҳ, Ўзлокшоҳлар билан Гурганжга келади. Лекин Гурганждаги сиёсий вазият, собиқ Жанд ноибни Қутлуғхоннинг унга қарши суиқасди, қипчоқ саркардаларининг хоинона ўзларини тутишлари, Жалолиддинни шаҳар мудофаасига бош келишини хоҳламас эдилар. Бундай вазиятда мудофаани ташкил этиб бўлмаслиги аниқ бўлиб қолган эди. Ушбу воқеалардан сўнг Жалолиддин Темур Малик билан биргаликда 300 та киши билан шаҳарни тарк этиб Хуросонга йўл олади. Унинг ортидан эса, тез орада Оқшоҳ ва Ўзлокшоҳлар ҳам йўл олишади. Жалолиддиннинг фаолиятини алоҳида қайд этиб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлгани учун кейинги қисмларда бу буюк шахс фаолияти тўғрисида батафсил тўхталиб ўтилади.

Гурганжда эса шаҳардаги қипчоқ саркардалари-Ўғул Ҳожиб, Эрбуқа паҳлавон ва бошқалар Туркон хотуннинг жияни ёш Хумортегинни “султон” деб эълон қилдилар. Хумортегин лаёқатсиз, ўз фикрига эга бўлмаган, қўрқоқ шахс эди. Гурганжга Чингизхоннинг ўғиллари Жўчи, Чигатой, Ўгедей, таниқли мўғул саркардалари Тулун черби, Устун нўён, Қозон нўён ва бошқалар ўз ҳарбий кучлари билан етиб келдилар. Хоразм Жўчи бошқаруви илкига тушганлиги учун ҳам, у шаҳарни тинчлик билан мўғулларга топширишни талаб этади. Лекин нима бўлганда ҳам шаҳарнинг жасур ҳимоячилари мудофаага қатъий тайёргарлик кўриб, жонажон шаҳарларини мўғулларга беришдан қатъий равишда бош тортдилар. Пойтахт атрофини 100.000 дан зиёд мўғуллар қўшини билан ўраб олиш бошланди. Шаҳар деворларини бузиш учун манжаниқлар ўрнатилинади. Мўғуллар шаҳарни катта куч билан забт этишга киришдилар. Афсуски, янги “султон” шаҳар мудофаасига бош бўла олмади. Ҳолбуки, шаҳарда 90 минг кишилик ҳам қўшин бор эди.

1221 йил бошидан бошланган Гурганж қамали деярли етти ой давом этади. Шаҳар аҳли мўғулларнинг қурол-яроғи, палаҳмон тошларни отувчи манжаниқлари, замбаракларидан чўчимай, мардонавор курашга киришдилар. Найза ва камон ўқларидан қўрқмай, шаҳар деворларининг бузилган ерларини қайта тиклай бошлайдилар. Бир гуруҳ урганчлик ҳарбий навкарлар шаҳардан

деярли бир фарсаҳ узоқликдаги Боғи-Хуррам деган жойда мўғулларга зарба беришга ҳаракат қилиб, қаҳрамонона жанг қилдилар.

Лекин, Жувайнийнинг ёзишига кўра, жангда қўшин ва қурол жиҳатидан устун бўлган мўғуллар шу ерлик тинч аҳоли, жангчилар билан биргаликда 100.000 дан зиёд аҳолини қириб ташлайдилар. Султон зобитларининг бошлиғи Фаридун Ғурий ўзининг 500 кишилиқ ҳарбий отряди билан мардонавор тарзда шаҳар деворлари ва дарвозалари ҳимоясига бош бўлди. Лекин, қўрқоқ ва заиф “султон” Хумортегин шаҳар дарвозасини очиб бериб, ўз ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида хиёнаткорона равишда мўғулларга тас лим бўлди. Истилочилар шаҳарга бостириб кира бошлайдилар.

Тарихчилардан ан-Насавий, Жувайнийларнинг ёзишларига кўра Гурганж аҳолиси ҳар бир кўча, мавзени жон-жаҳдлари билан ҳимоя қилганлар. Кўприк устидаги жангда шаҳарликлар 3000 нафардан зиёд мўғул аскарларини қириб ташлашга ҳам муваффақ бўлдилар.

Шаҳардаги жангларда хоразмлик машҳур аллома, файласуф ва олим, “Кубровия” тариқатининг асосчиси Аҳмад ибн Умар Абул Жаноб Нажмиддин ал-Кубро ал-Хевақий (1145-1221) ҳам фаол қатнашди. Ўзига “Ё Ватан, ё шарофатли ўлим” деган ғояни шиор қилиб олган бу 76 ёшдаги буюк шайх мўғулларнинг таслим бўлиш ҳақидаги таклифларини рад этиб, ўзининг беҳисоб шогирд, дўсту-ёрон, мухлису-сафдошлар билан шаҳар ички мудофаасида иштирок этади. Унинг жанговар чақириғига мувофиқ ҳар бир қарич ерни шаҳарликлар қаҳрамонона тарзда, бир томчи қонлари қолгунча ҳимоя қиладилар. Нажмиддин Кубро қаҳрамонона тарзда жанг қилиб, ўлим олдидан мўғул навқарига ташланиб, уни аввал ҳалок қилиб, сўнгра ўзи шаҳид бўлади.

Шаҳар мудофааси чўзилиб, ҳатто Чингизхоннинг ўғиллари Жўчи ва Чиғатой ўртасида ҳам ихтилоф чиқиб, шаҳарни эгаллаш бошқа бир ўғил - Угедейга топширилди. Беҳисоб қон тўкилиб, бундан сўнги ҳимоя бефойдалигини сезган шаҳарликларнинг тирик қолганлар жонини омон сақлаб қолиш мақсадида таслим бўлишдан ўзга чоралари қолмади. Шаҳар кўчаларида жанг яна етти кун давом этди.

Маданий ёдгорликлар, минглаб жилдга эга бой кутубхоналар ер билан битта қилинди. Шаҳар аҳлига омонлик сўраб борган таниқли уламо Оловуддин ал-Ҳаётнинг ёлворишлари ҳам зое кетди. Шаҳардан 100 000 дан кўпроқ ҳунармандлар ажратиб олинди, Мўғулистонга жўнатилди. Шаҳар аҳли даштга ҳайдаб чиқарилиб, болалар ва аёллар бўлиб олинди. “Ортиқча” асирлар ҳақоратли ўлимга мубтало этилди.

Жувайнийнинг ёзишича, ҳар бир мўғул аскарига шаҳарликлардан 24 та асир аскар тўғри келган экан. Қолган барча нарсалар ҳам беаёв талон-тарож қилинди. Шаҳар қўлга олинганидан сўнг унинг асосий қисми бузилиб, хонавайрон этилди. Бу разолатга ҳам қониқмаган мўғуллар Амударё тўғонини бузиб, шаҳарни сувга бостирдилар. Бу хусусда ан-Насавий Гурганж “қашқирлар уяси ҳамда бойўғли ва қарғаларнинг бошпанасига айланди”, деб ёзган эди.

Гурганж қамали билан бир вақтда Чингизхон 1221 йилнинг баҳорида ўзининг эътиборини Амударёдан жанубдаги йирик савдо йўллари устида жойлашган бой маданий марказлар бўлмиш Балх, Ҳирот, Ғазна, Қандаҳор, Нишопур ва бошқаларга қаратди.

Чингизхон шахсан Балх юришига бошчилик қилиб, шаҳарни забт этди. Балх аҳолисини эса қириб ташлади. Баъзи бир жанублик хоразмшоҳ ноиблари, жумладан Амин-ал мулк ҳам мўғуллар томонига хиёнаткорона равишда ўтиб кетдилар. Хуросонда мўғуллар йўлидаги биринчи шаҳар Нисо бўлган.

Мўғуллар 20 та тошотар замбарак (манжаник) ўрнатиб, 15 кун давомида шаҳарни тўхтовсиз қамал қилдилар. Шаҳар қўлга киритилгач унинг аҳолисини ташқарига ҳайдаб чиқариб, 70 минг аҳолини ўлдирдилар. Бу хусусда ан-Насавий афсус-надомат билан “улар билан йиртқич ҳайвонларни ва осмондаги қушларни тўйғаздилар. Қанчадан-қанча қонлар тўкилди, аёллар зўрланди, қанчадан-қанча болалар ўлдирилган оналарнинг кўкраклари ёнида ўлдирилди! Бу эса Хуросон вилоятларидан фақат биргинаси эди!”, дея ёзган эди. Нисода Хоразмшоҳлар давлатининг таниқли намояндаларидан бири бўлмиш Шаҳобиддин ал-Ҳивақий ҳам ўлдирилди. Йўл-йўлакай мўғуллар дуч келган маҳаллий аҳоли вакиллари қиличдан ўтказиб бордилар.

1221 йилнинг февралда Хуросоннинг кўзга кўринган йирик шаҳри Марв аҳолисининг аксарияти бошига ҳам шу кун тушди. Марв шаҳри бир неча мартаба шафқатсизларча талон-тарож қилинди. Охиросида шаҳарда бирон кимса ҳам қолмади. Ҳолбуки, шаҳар мусулмон оламида ўз мадрасалари ва кутубхоналари, олим-уламулари билан машҳур бўлиб, “Марви жаҳон” номини олган эди. Жалолиддинга қарши кураш вақтида қатор қалъа, шаҳарлар қаттиқ жанглар билан ишғол қилинди (Бамиён, Ғазна, Қандаҳор, Гардиз, Валиён ва бошқалар). Мўғулларнинг жанубдаги охириги эгаллаган шаҳри Ҳиндистоннинг шимолий ғарбидаги Мўлтон шаҳри бўлиб қолди (1222 йил).

Таъкидлаш жоизки, уч йил ичида буюк Хоразмшоҳлар давлати мўғуллар томонидан истило қилинди. Шу ўринда қайд қилиш лозимки, Чингизхон бу давлатни босиб олиш режасини дарров амалга оширмаган. Тарихий жараёнларга қаралса шу ҳол намоён бўладики, 1215 йилдаги султон элчиларига Чингизхон Хоразмшоҳ қудратини тан олишини баён қилади. Кейинги уч йил ичида эса Хоразмшоҳлар давлати тарихига бағишланган мавзуда қайд этилганидек, Чингизхон ушбу салтанатнинг барча заиф жиҳатларидан воқиф бўлади. Мўғулларга султоннинг ўз салтанатидаги маҳаллий ҳоким ва амалдорларни давлат ҳокимиятидан четлаштириши, Бағдод халифалиги билан кескин муносабати, хоразмшоҳларнинг улкан (400 минг) лашкари амалда ўз маҳоратини анча йўқотгани, ички сиёсий низолар, султоннинг дин арбоблари билан ихтилофи ва бошқалар жуда қўл келди. Жангларда мўғуллар ҳарбий тактикаси ўз устунлигини ҳам намоён қилган эди.

Султоннинг беқарорлиги, мўғуллар куч-қудратига ортиқча баҳо бериши, вазиятни тўғри ва соғлом тарзда таҳлил қила олмаслиги, ожу-тахт, мамлакат, салтанат тақдири борасидаги иккиланишлари ва бошқалар ҳам давлат ҳалокатини тезлаштиришга кўмак берди. Мўғуллар эса аҳолини бўйсундиришнинг ягона усули сифатида фақат ўлимга урғу бердилар.

Манбаларда “Жаҳон султонлари пойтахти” ва “Инсоният буюк фарзандлари бешиги” номини олган Урганч (Гурганж), Шарқдаги “ислом таянчи” Бухоро, қадимий Афросиёб ватани Самарқанд, масжидларининг сони (1200 тага етган) билан машҳур “қуббатул ислом” Балх, ўз мадрасалари билан донғи кетган Марв, ўзининг нозиктаъб илмли кишилари билан маълум Нишопур ва кўплаб машҳур шаҳарлар талон-тарож этилиб, вайрон қилинди.

Мўғулларнинг кучли зарбасига учраган баъзи шаҳарлар, масалан, Ўтрор, Сиғноқ, Борчилиқкент ва бошқалар умуман узоқ вақтгача дашту-биёбонларга айланиб қолди. Шу даврда яшаган араб тарихчиси Ибн ал-Асир (1160–1244) мўғул босқини хусусида шундай деб ёзган эди: “Улар (яъни мўғуллар) ҳеч кимга шафқат қилмадилар, аксинча хотинлар, болалар, эркакларни ўлдирдилар, туғилмаган гўдакларни нобуд қилдилар... Бу мусибат тўлқинлари турли томонларга тарқалди ва унинг фожиаси умумий бўлиб қолди ҳамда у шамол булутларни турли томонга ҳайдагани каби бутун вилоятларга ёйилди. Хитой чегараларидан бир халқ чиқиб Туркистондаги Қошғар ва Баласоғун каби вилоятларни, Мовароуннаҳрдаги Самарқанд, Бухоро ва бошқа

шаҳарларини вайрон этиб, қирғин қилиб, талон-тарож қилиб эгаллади. Татарлар ҳеч қайси шаҳарларни омон қолдирмадилар, кетаётиб ҳамма ерни вайрон этдилар. Улар ниманики ёнидан ўтган бўлсалар ўзларига ёқмаган барча нарсаларга ўт қўйдилар”.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Буниёдов З. Ануштагин – Хоразмшоҳлар давлати. – Б.194; Жувайний. Тарихи жаҳонгушо. (Жаҳон фотиҳи тарихи). Б.163-167; Рашидадин. Сборник летописей. Том 1. Кн.2. С.214-217.
2. Машарипов Қ. Жалолидин Мангубердининг жаҳон сиёсий ва ҳарбий тарихидаги ўрни. – Тошкент: Yoshlar media print, 2021. – 256 б
3. Asilbek, Khojayorov. "History of Sufism in Nasaf Oasis." *Intersections of Faith and Culture: American Journal of Religious and Cultural Studies (2993-2599)* 1.6 (2023): 15-19.
4. Ходжаёров, Асилбек Отабек ўғли. "СОМОНИЙЛАР ДАВРИДА НАСАФ ШАҲРИНИНГ ИЖТИМОИЙ, ИҚТИСОДИЙ ВА МАЪНАВИЙ ҲАЁТИ." *ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ* 6.1 (2023).
5. Хўжаёров, Асилбек Отабек ўғли. "ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ АЛЛОМАЛАРИ ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГ АҲАМИЯТИ." *INTERNATIONAL CONFERENCES. Vol. 1. No. 21. 2022.*
6. Khojayorov, Asilbek. "THE SCIENTIFIC–LITERARY ENVIRONMENT OF THE NASAF OASIS IN THE MIDDLE AGES." *Educational Research in Universal Sciences* 2.3 (2023): 885-888.
7. Хўжаёров, Асилбек. "ЎРТА АСРЛАРДА НАСАФ ВОҲАСИ ИЛМИЙ–АДАБИЙ ҲАЁТИ." *Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования* 2.7 (2023): 41-43.
8. Бўриев, Очил, Шерзод Искандаров, and Асилбек Хўжаёров. "Абу Райҳон Берунийнинг "Ҳиндистон" асари ноёб этнографик манба сифатида." *Academic research in educational sciences* 3 (2022): 399-411.